
С.К.Харічков, д-р екон. наук,

А.І.Мартієнко, канд. екон. наук

Інститут проблем ринку і економіко-екологічних досліджень НАН України

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ВЛАСНОСТІ НА ОБ'ЄКТИ ПРИРОДНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ

Стаття присвячена обґрунтуванню розвитку трансформаційних процесів у правах і формах відносин власності на природні ресурси на базі інституційної теорії. Запропоновано комплексний інституційний інструментарій реалізації відносин власності в природокористуванні.

Побудова відносин власності в природокористуванні є багатоплановим завданням, у сферу рішення якого входить розроблення теоретико-методологічної бази і соціально-економічного механізму впровадження і функціонування даних відносин як єдиної системи, що лежить на стику різноманітних галузей знання. Власність на об'єкти природно-ресурсного потенціалу є комплексною, поліфункціональною категорією, яка може бути реалізована на основі розвитку інститутів, що її забезпечують, в соціальній, економічній, економіко-екологічній, юридичній, еколого-правовій і політичній сферах відтворення суспільних економіко-екологічних відносин. Питання власності на природні ресурси повинні розглядатися з єдиних концептуальних позицій розвитку економічних відносин в умовах ринку. Отже, виникає необхідність їх кореляції з методологією, економічним механізмом і організаційно-економічним інструментарієм реалізації всієї системи відносин власності на техногенні і природні чинники виробництва, відносин державної і регіональної, а також власності фізичних і юридичних осіб на економічні і економіко-екологічні бюджетні і позабюджетні фонди. У даній ситуації постає завдання розвитку і реалізації принципу "методологічного індивідуалізму" щодо вирішення питань привласнення власності від експлуатації об'єктів природно-ресурсного потенціалу. Зважаючи на сказане вище, необхідно зробити висновок, що власність на об'єкти природно-ресурсного потенціалу має базуватися на інституційно-соціологічній теорії розвитку соціально-політичних, економічних і юридичних відносин у суспільстві.

Аналіз економічної, політичної, законодавчої бази дозволив зробити такі висновки. У законодавчому плані існує юридична база, що визначає власність

на природні ресурси¹. Отримав розвиток напрям юридичного права – екологічне право. Проте правове законодавство в галузі реалізації відносин власності на природні ресурси не є інтегральним. Скоріше за все, його можна охарактеризувати як дискретне. Права власності на природні об'єкти в Україні не отримали повного віддзеркалення в конституційних формах і законодавчих актах². На сьогодні в економічній літературі отримали розвиток теоретичні і практичні питання формування різноманіття форм власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу в Україні³. В економіко-екологічному аспекті розрізняють, поза єдиної концепції формування і розвитку, розглядаються відносини власності як такі і відносини власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу. Не розроблені єдина концепція й інструментарій, що її забезпечує, який охоплює всю систему власності на всіх стадіях суспільного відтворення економічних, політичних, юридичних відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу. Відсутність єдиного правового поля і економіко-екологічного механізму в усій системі економічних відносин матеріального і нематеріального виробництва не дозволяє досягти синергетичного ефекту від реалізації відносин власності на природні ресурси. Дана ситуація складається через відсутність комплексності в юридичній, економічній і соціальній сферах у реалізації відносин власності на природні ресурси. Унаслідок розрізненої дії всередині окремих галузей права і всього комплексу галузей права як системи, що забезпечує функціонування сфер суспільного виробництва з виробництва, розподілу, обміну і споживання природних ресурсів, що перебувають у певних формах власності. Так, наприклад, не приділено достатньої уваги питанням трансформації відносин власності на природні ресурси, кореляції окремих кодексів і законів про природні ресурси з правовою і економічною базою практичної реалізації відносин власності. Практично не розвинене правове поле реалізації юридичної і економічної відповідальності за заподіяння економіко-екологічного збитку природним ресурсам і діяльності суб'єктів господарювання, що безпосередньо або опосередковано використовують у виробничому процесі об'єкти природно-ресурсного потенціалу. Необхідний розвиток системи екологічного договірної права і економічних параметрів його реалізації в галузі екологічного ліцензування, користування, розпорядження і

¹ Земельний кодекс України // Зб. законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Чернівці, 2002. – Т. 8. – С. 305–316; Водний кодекс України // Зб. законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Чернівці, 2002. – Т. 8. – С. 283–304; Лісовий кодекс України // Зб. законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Чернівці, 2002. – Т. 8. – С. 255–271; Кодекс України про надра // Зб. законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Чернівці, 2002. – Т. 8. – С. 272–282; Закон України "Про рослинний світ" // Зб. законодавчих актів України про охорону навколишнього природного середовища. – Чернівці, 1999. – Т. 5. – С. 325–332.

² Харічков С.К., Іманова О.М. Право власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу // Творча спадщина Йозефа А. Шумпетера та трансформація сучасної економіки України: Матер. міжнар. наук.-прак. конф. 23 квітня 2003 р. – Чернівці, 2003. – С. 72–82.

³ Харічков С.К., Рассадникова С.И. Концепция многообразия форм собственности на объекты природно-ресурсного потенциала в Украине / Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины. – Одесса, 1995. – 28 с.

відповідальності за стан об'єктів природно-ресурсного потенціалу, що перебувають у визначених Конституцією України формах власності.

Метою даної публікації є аналіз методологічних особливостей застосування інституційної теорії в питаннях реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу.

В загальнометодологічному плані класичні школи економічної науки і сучасні напрями дослідження, до яких належать і інституційно-соціологічне, мають важливу, основоположну відмінність. Воно полягає в тому, що предметом вивчення класичної школи економічної науки була сутність економічних категорій і явищ, абстрагування від несутнісних їх характеристик. Сучасні напрями теоретичної і практичної економіки – неокласичне, кейнсіанське, інституційно-соціологічне – розглядають закономірності і зв'язки, що виникають у процесі взаємодії і взаємовпливу економічних категорій і явищ. Особливістю інституційної теорії є те, що вона розглядає в єдиній системі різні галузі наукового знання – соціальну, правову, економічну, економіко-екологічну, політичну, технічну.

Найфундаментальнішою категорією, що розробляється в рамках нової інституційної теорії, є концепція прав власності. Загальна концепція прав власності включає як складовий блок концепцію розвитку прав і форм власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу. Сукупність елементів пучка прав власності на природні ресурси є юридичною і економічною основою розвитку відносин власності в природокористуванні⁴.

Відносини власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу багатогранні і багатоаспектні. Для забезпечення їх повномірної і ефективною реалізації потрібен комплексний розвиток системи наукових досліджень у багатьох галузях. Методологія інституційного напрямку в аспекті реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу повинна вивчати і формувати систему взаємовпливаючих і взаємодіючих економіко-екологічних, політичних і соціальних категорій і напрямів їх реалізації на основі функціонування відповідних інститутів. Вона має полягати у вивченні і формуванні системи економічної взаємодії відносин власності на техногенні чинники виробництва і на об'єкти природно-ресурсного потенціалу з урахуванням якісного і кількісного стану останніх. Також у методологію інституційного напрямку входить розроблення і забезпечення трансформаційних процесів у правах власності на природні ресурси з урахуванням екологічних, економічних і соціальних показників розвитку суспільства, впливи відповідних інститутів, що забезпечують економічні і юридичні права і форми власності на якість реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу. Інституційний підхід до проблеми відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу необхідно використовувати при вивченні питань перетворення сутнісних характеристик прав і форм власності і їх прояву щодо об'єктів природно-ресурсного потенціалу, а також функціональних аспектів реалізації відносин

⁴ *Мартуєнко А.И.* Теоретико-методологические основы формирования института собственности на объекты природно-ресурсного потенциала // Науч. труды Донецкого НТУ, Серия: Экономическая. Выпуск 56. – Донецк, 2003. – С. 39–42.

власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу на всіх етапах суспільного відтворювання на мікро- і макроекономічному рівнях. Методологія інституційного дослідження в аспекті реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу повинна включати такі блоки:

1. Сутнісні характеристики взаємовпливу категорії "власність" (юридичної, економіко-екологічної, соціальної, політичної) і категорії "об'єкти природно-ресурсного потенціалу". Системи обмежень, які накладаються категорією "об'єкти природно-ресурсного потенціалу" на економічні і юридичні права власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу.

2. Взаємовплив категорій прав власності на природні ресурси в юридичному і економічному напрямках.

3. Вираження юридичних категорій прав власності в економічному аспекті.

4. Теоретичні і практичні питання реалізації відносин власності на всіх етапах суспільного відтворювання – виробництва, розподілу, перерозподілу, обміну і споживання.

5. Вплив трансформаційних процесів відносин власності на техногенні і природні чинники виробництва і на стан об'єктів природно-ресурсного потенціалу в цілому.

Застосовування інституційного напрямку в теоретичному дослідженні і практичній реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу дає можливість визначити структуру, правовий, економічний, економіко-екологічний, соціальний і організаційний механізми, що забезпечують їх запровадження і розвиток в ринкових умовах. На базі інституційного підходу створюються передумови і умови комплексної оцінки наслідків трансформації відносин власності. На основі даної оцінки можливе вироблення основних напрямів вдосконалення відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу як єдиної системи, що враховує юридичні, екологічні, економічні і соціальні позиції.

Хоча на сьогодні в законодавчому, економічному і соціальному плані загальнонародна власність задекларована, закон про власність закріплює за народом володіння власністю, проте відсутні конкретні інститути реалізації права власності на природні ресурси. Законодавчо закріплена загальнонародна власність перебуває у стані спокою. Власність у стані спокою мертва. Її економічний прояв полягає у відносинах привласнення на рівнях виробництва, розподілу (власності в натуральному вираженні і доходу від її експлуатації), обміну і споживання. Основним у реалізації відносин загальнонародної власності на природні ресурси є привласнення доходу від експлуатації власності. При цьому експлуатація власності повинна здійснюватися на основі мінімізації збитку об'єктам природно-ресурсного потенціалу і максимізації доходу від їх експлуатації. На основі використання інституційної методології у вирішенні питань відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу можливе визначення конкретних інститутів, які забезпечать привласнення доходу власником природних ресурсів, його перерозподіл на пріоритетні екологічні і

соціальні потреби на основі максимізації корисності, одержуваної від власності, і забезпечать мінімізацію збитку об'єктам природно-ресурсного потенціалу⁵.

Апарат економічної теорії і економічна інтерпретація неекономічних чинників і наслідків розвитку використовується для вивчення великого кола взаємопов'язаних суспільних наук. Інституціональна теорія виходить з принципу "методологічного індивідуалізму". Згідно з цим принципом реально діючими "акторами" соціального процесу визнаються не групи або організації, а індивіди. Жодні колективні спільності (наприклад, фірма або держава) не мають самостійного існування, окремого від існування своїх членів. Тому вони підлягають поясненню з погляду цілеспрямованої поведінки індивідуальних агентів. Принцип "методологічного індивідуалізму" як основи побудови інституціональної теорії особливо важливий у визначенні прав і реалізації загальнонародної власності на природні ресурси. Методологічний принцип індивідуалізму нової інституціональної теорії дозволяє замислитися над тим, наскільки ефективні рішення, ухвалювані окремим індивідом, з розпорядження загальнонародною власністю на об'єкти природно-ресурсного потенціалу. В контексті даної проблеми постає завдання розроблення відповідної інституційної структури, що забезпечує найефективніше рішення індивіду з передачі прав володіння, користування, розпорядження власністю на об'єкти природно-ресурсного потенціалу юридичній або фізичній особі.

Принцип "методологічного індивідуалізму" на сьогодні повністю відсутній у привласненні народом власності від експлуатації об'єктів природно-ресурсного потенціалу. Привласнення власності власником повинне виражатися в економічній і екологічній сферах. В економічній сфері один з напрямів у привласненні доходу від експлуатації загальнонародної власності кожним членом суспільства має здійснюватися через формування і розподіл суспільних фондів споживання. В екологічній сфері відношення привласнення полягає в привласненні і споживанні екологічно чистого навколишнього природного середовища.

Принцип "індивідуалізму" в класичному підході виявляється в тому, що суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої форми власності привласнюють практично повністю дохід, одержуваний від експлуатації загальнонародної власності, що виступає у формі природних чинників їх виробництва. Фактично власник об'єктів природно-ресурсного потенціалу одержує забруднені природні ресурси, збиток здоров'ю, втрату певної частки національного багатства і національного доходу, що природно знижує макроекономічні показники розвитку суспільства.

Разом з класичним можлива дія і неокласичного підходу у відносинах власності на природні ресурси. Він виражається в тому, що держава практич-

⁵ Харічков С.К., Іманова О.М. Право власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу. – С. 72–82; Харічков С.К., Рассадникова С.И. Концепция многообразия форм собственности на объекты природно-ресурсного потенциала в Украине; Лазня И., Рыбалкин В. Всеобщий закон собственности // Экономика Украины. – 2001. – № 9 – С. 43–50. Рыбалкин В. Рынок как экономический институт собственности // Экономика Украины. – 2001. – № 2. – С. 42–49.

но не втручається у формування і реалізацію власних загальнонародних, державних відносин власності на природні ресурси. Вищим правом власності є розпорядження природним ресурсом аж до зміни прав володіння і повного його руйнування, вилучення. Державні органи управління здійснюють розпорядження загальнонародними, державними ресурсами з позицій попиту і пропозиції на ринку природних ресурсів, не піклуючись про формування і фінансування ефективних з позицій економіки і екології програм, спрямованих на оптимізацію використання природних ресурсів, максимізацію доходу від їх експлуатації і програм розподілу доходу на користь суспільства. При цьому загальнонародні природні ресурси передаються в довгострокове володіння, користування, розпорядження без необхідних обмежень, спрямованих на підтримку і поліпшення якості об'єктів природно-ресурсного потенціалу. В даній ситуації основне значення має пропонування плата користувачем за природний ресурс. При цьому поведінка службовців, що здійснюють розпорядження об'єктами природно-ресурсного потенціалу, виходячи з основних постулатів неокласичної теорії, у тому числі і маржиналізму, вважається раціональною, а права власності визначені. Прихильники даної теорії вважають, що "невидима рука ринку" збалансує ефективно природокористування. Принцип "методологічного індивідуалізму" виявляється таким чином.

Ухвалення рішення про напрями розпорядження природними ресурсами, визначенні обмежень на забруднення і вилучення природних ресурсів, використання доходів, одержуваних від їх експлуатації, здійснює не в цілому держава, а окремий індивід, що виражає інтереси держави. Неінституціоналізм як сучасний напрям інституціоналізму додає новий клас обмежень, в рамках яких проводиться вибір, і пропонує більш реалістичний опис самого процесу ухвалення рішення. Стандартна неокласична модель зображає людину як істоту гіперраціональну. Неінституціональне трактування відрізняється більшою реалістичністю. Це знаходить своє вираження у двох найважливіших поведінкових передумовах нової Інституціональної теорії – обмеженої раціональності і опортуністичної поведінки. Перша відображає факт обмеженості людського інтелекту. Знання, які має людина у своєму розпорядженні, завжди неповні, його рахункові і прогностичні здібності далеко не безмежні, на здійснення логічних операцій вона витрачає багато часу і зусиль. Через це агенти змушені зупинитися не на оптимальних рішеннях, а на тих, які вони вважають прийнятними, виходячи з доступної їм обмеженої інформації. Раціональність цих агентів виражатиметься в прагненні економити не тільки на матеріальних витратах, але і на своїх інтелектуальних зусиллях. За інших рівних умов вони віддаватимуть перевагу рішенням, що висувають менше вимог до їх прогностичних і рахункових можливостей. "Опортуністична поведінка" визначається як "переслідування власного інтересу, що доходить до віроломства". Йдеться про форми порушення прийнятих на себе зобов'язань. Індивіди, що максимізували корисність, поводитимуться опортуністично (скажімо, надавати послуги меншого обсягу і гіршої якості), коли інша сторона не здатна це виявити. В діючому нині неокласичному підході до процесу розпорядження власністю на об'єкти природно-ресурсного потенціалу певними індивідами, викритими від-

повідною державною владою, опортуністична поведінка не враховується й інформація про неї відсутня. Обмежена раціональність і опортуністична поведінка зумовлюють необхідність появи ряду інститутів, спрямованих на нейтралізацію даних явищ.

Використання інституційного підходу і його основного принципу "методологічного індивідуалізму" дозволить удосконалити систему відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу і розробити відповідний організаційний і економічний механізм. Даний підхід повинен бути спрямований на раціоналізацію дій індивідів в умовах їх розпорядження природними ресурсами і на ухвалення відповідальності за неефективне розпорядження природними ресурсами, що перебувають у загальнонародній власності. Це відповідальність за передачу в користування загальнонародних природних ресурсів за невідповідну плату і на неприпустимі терміни. Виходячи з теорії обмеженої раціональності і опортуністичної поведінки, необхідно розробити систему стимулювання праці індивідів, що здійснюють право володіння, користування й розпорядження загальнонародними ресурсами, обов'язковість ліцензування їх діяльності і у разі некомпетентності механізм припинення дії ліцензії.

Неокласичний підхід до питань реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу полягає в припущенні, що контракти, які укладаються, з права володіння, користування, розпорядження і відповідальності за стан і використання природних ресурсів строго виконуються і ліміти дії на об'єкти природно-ресурсного потенціалу обмежуються визначеними в договорі правами власності на експлуатований природний ресурс. Насправді виникають ситуації, коли здійснюється дія на інші об'єкти природно-ресурсного потенціалу. Наприклад, гірничодобувна промисловість виводить з господарського обороту не тільки землі, де є корисні копалини, але й інші землі, на яких розміщується відпрацьована порода. Тому підприємство повинне мати дозволи на будь-який вид його дії на всі об'єкти природно-ресурсного потенціалу, які використовуються в процесі господарсько-виробничої діяльності даного суб'єкта поза залежності його форм власності на техногенні і природні чинники виробництва.

Нова інституціональна теорія виходить з організаційно-контрактної перспективи. На перший план висуваються витрати, що супроводжують взаємодію економічних агентів. Контракти природокористування повинні укладатися між державою як виразником власності на певний природний ресурс і виразником інтересів усіх власників природних ресурсів з права володіння, користування, розпорядження і відповідальності; власником даного природного ресурсу (незалежно від державної, місцевої або приватної форм власності) і користувачем незалежно від форм власності на техногенні чинники виробництва. У даних контрактах повинні бути враховані всі економіко-екологічні параметри, що забезпечують інтереси сторін і взаєморозрахунки з природокористування.

Нова інституціональна теорія вивчає також організаційні структури, які створюються економічними агентами на контрактній основі. Взаємодію "принципал-агент" розглядає теорія агентських відносин. Одна її версія, ві-

дома як теорія механізмів стимулювання, досліджує, які організаційні схеми можуть забезпечувати оптимальний розподіл ризику між принципалом і агентом. Щодо питань реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу як економічні агенти виступають власники природних ресурсів (будь-якої форми), а також суб'єкти підприємницької діяльності будь-якої форми власності на техногенні чинники виробництва і фінансовий капітал. Суб'єкти підприємницької діяльності здобувають право користування у власника об'єкта природно-ресурсного потенціалу або право проведення певної роботи з поліпшення якості або кількості даного природного ресурсу. Власник природного ресурсу виступає в контрактних відносинах як принципал. Суб'єкт підприємницької діяльності – як агент. Організаційні схеми, що забезпечують оптимальний розподіл ризику між принципалом і агентом в контрактах природокористування, повинні максимально передбачити екологічну і економічну відповідальність сторін за заподіяння збитку внаслідок неефективного використання природного ресурсу й інших об'єктів природно-ресурсного потенціалу. Даний підхід має на увазі створення системи договорів, що враховують відповідальність сторін у процесі експлуатації об'єктів природно-ресурсного потенціалу.

Інша, так звана "позитивна", теорія агентських відносин звертається до проблеми "відділення власності і контролю". Центральним для неї є питання, які контракти необхідні, щоб поведінка агентів (найманих менеджерів) найменшою мірою відхилялася від інтересів принципалів (власників). Діючи раціонально, принципали заздалегідь враховуватимуть небезпеку уникливої поведінки при укладанні контрактів, закладаючи в їх умови захисні заходи проти нього. Тут хотілося б особливо виокремити власність на право розпорядження загальнонародними і місцевими природними ресурсами, яка делегується власником, у даному разі народом, певним структурам виконавчої і законодавчої влади. Зрештою рішення з розпорядження народною власністю приймає індивід, який є виразником народної власності. Достатньо цікавим і різнобічним питанням реалізації загальнонародної власності на природні ресурси є використання ресурсу суб'єктом підприємницької діяльності приватної або колективної форми власності. Природний ресурс, що перебуває в загальнонародній, державній власності, а сьогодні передається в довготривалу оренду підприємницьким структурам. Прихильники домінуючої форми державної власності вважають, що в даній ситуації основні інтереси держави дотримані. Проте слід зазначити, що на сьогоднішній день відсутня Інституціональна база, що забезпечує умови оренди, які враховують у рівній мірі інтереси власника (народу) і підприємницької структури. Природно відсутній інституційний інструментарій контролю за якістю договорів оренди найманими менеджерами, що укладаються з орендарями, а також контроль за виконанням договірних зобов'язань сторін.

Інституційний підхід у реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу повинен виявлятися у вдосконаленні нині чинного екологічного права на стадіях ухвалення законів і їх запровадження в практику, формуванні інститутів, що забезпечують екологічний аудит, моніторинг, ве-

дення кадастрів природних ресурсів, квотуванні вилучення природних ресурсів і забруднення навколишнього природного середовища, продажу дозволів на викиди забруднюючих речовин в атмосферу.

На підставі сказаного вище необхідно зробити такі висновки.

1. Аналіз сучасних напрямів розвитку економічної теорії показав необхідність розвитку основних принципів трансформаційних процесів у правах і формах власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу на базі нової інституціональної методології.

2. Нова інституціональна методологія дозволяє у своїх рамках об'єднати позитивні напрями існуючих теоретичних шкіл економічної науки і розробити комплексний інституційний інструментарій реалізації відносин власності на об'єкти природно-ресурсного потенціалу в усіх сферах відтворення відносин власності у сфері природокористування.